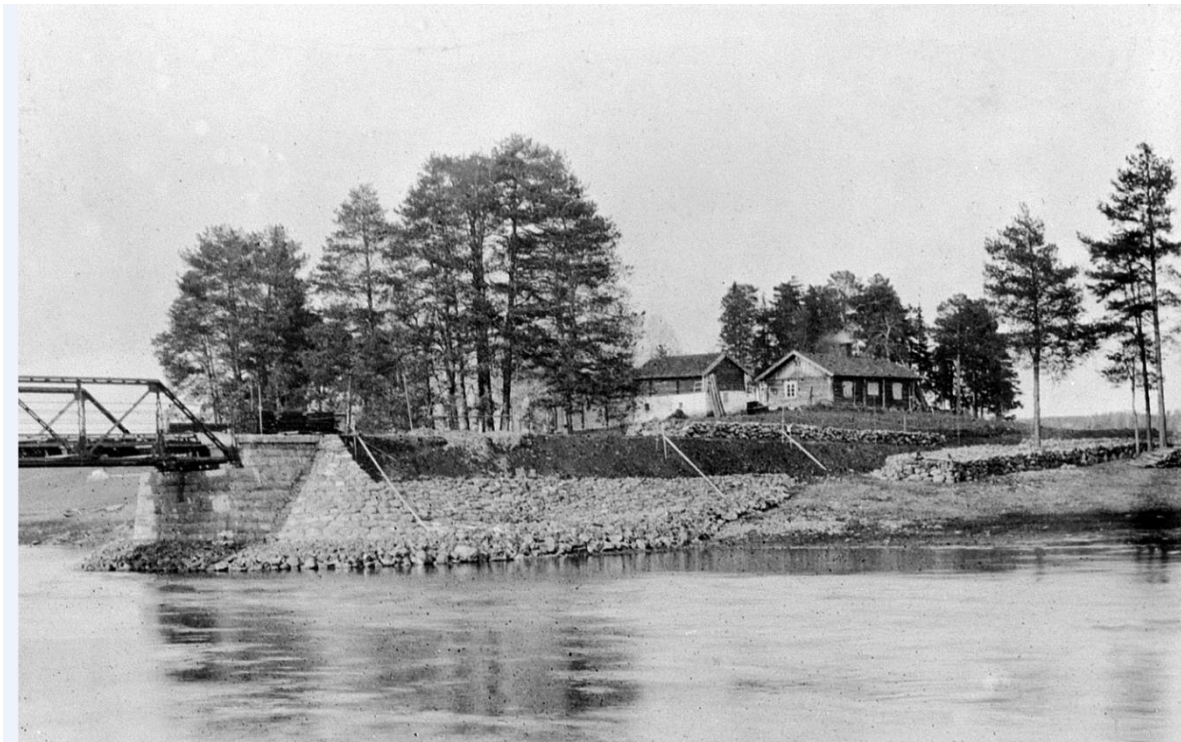

Tvestua på Elvsholmen gnr./bnr. 7/3 i Hamar kommune

Dokumentasjonsvedlegg del 1

KARI LINTOFT

Bebyggelsen på Elvsholmen 1898, fotograf Albert Steen, ©Domkirkeodden

Innhold

Innledning.....	2
Tvestuene på Åker.....	3
Historisk kontekst.....	5
Beskrivelse av anlegget på Elvsholmen	6
Første kjente beskrivelse av Elvsholmen.....	6
Uthusene	8
Stuebygningen.....	9
Endringshistorikk.....	10
Branntakst 1927 – endringer i eksteriør og interiør.....	10
1955 – 1999.....	11
Bygningsbeskrivelse – nåsituasjon	11
Dokumentinformasjon	13

Innledning

Kart over indre del av Åkersvika fra 1879. Dette er første gang det er avmerket bebyggelse på Elvsholmen. Rørosbanen er anlagt, veiforbindelse ble det først 20 år senere. Kartet er tegnet av Scinstad og Collin, revidert 1879. Kilde: Kartverkets base for historiske kart.

Det gamle navnet på Elvsholmen er Disenhaugen/Disenhagen. Navnet henspiller på at holmen, historisk sett, har ligget til Disen på vestsiden av Åkersvika. I nyere historisk tid, lå Disen til Åker frem til 1750. Da Peder Todderud kjøpte Åker gård i 1751 ble Disen holdt utenom, mens holmen fulgte med på kjøpet. Frem til ca. 1878 ble det dyrket korn på deler av arealet. Holmen ble ikke landfast før Hamar-Grundsetbanen åpnet i 1862. Kjørevegen over vika var ferdig i 1899.

Det er ikke påvist spor etter bebyggelse på holmen før tvestua ble satt opp kort tid før 1878, men den store gravhaugen som ligger rett øst for stuebygningen forteller om at holmen har vært viktig sted i førhistorisk tid. I følge SEFRAK-registeret er tvestua flyttet fra Åker. Opprinnelig har den antagelig stått i den gamle plassgrenda Åkershavnen, der de gamle tvestuene, som ble satt opp mellom 1780 og 1800, ble byttet ut med en arbeiderbolig beregnet på fire familier mellom 1875 og en branntakst fra 1878.

Navnet Elvsholmen ble første gang brukt da bebyggelsen og mesteparten av holmen ble fradelt Åker i 1898. Til tross for fradelingen ble eiendommen brukt som arbeiderbolig under Åker gård til hele holmen ble solgt til Østlandsmeieriet i 1934.

Tvestua var bebodd til slutten av 1990-årene. Hamar kommune, Hedmark fylkeskommune og Statens vegvesen gikk sammen om å kjøpe området, med Hamar kommune som eier, da Østlandsmeieriet la eiendommen ut for salg i 1998. Hamar kommune og fylkeskommunens motiv for dette var ønske om å sikre de kulturhistoriske verdiene bygningene representerte.

Tvestua på Elvsholmen i februar 2015 ©Tore Lahn Hedmark fylkeskommune

Tvestuene på Åker

Plassgrendene Åkershagen og Åkershavnen er første gang nevnt i en synfaring i forbindelse med eierskifte på Åker i 1737. Av rapporten etter befaringen ser det ut til at alle stuebygningene var av akershusisk type, med stuerom og langkammers. Arealene på Åkershagen ble, da og senere, brukt som beite og slåtteland under Åker. I Åkershavnen, som lå nærmere hovedgården, ble stadig mer av arealet brukt som åkerland under hovedgården inntil alt var trukket inn under Åker ved folketellingen i 1865. De første tvestuene ble bygget på Østre og Vestre Åkershagen i 1784-85. Med utgangspunkt i samme tredelte grunnplan ble det innredet toroms- og treromsleiligheter med loft over. Alle leilighetene hadde kjeller og var utstyrt med ovner i tillegg til en kjøkkenpeis. I toromsleilighetene var det et stuerom i hele bygningens bredde. Kjøkkenene var plassert rygg i rygg i midtdelen med, felles pipeløp. Tvestua på Elvsholmen har opprinnelig vært av denne typen. I treromsleilighetene var stuerarealet delt i to rom. Det ene fungerte som kjøkken. Disse bygningene hadde derfor to piper. Midtdelen var delt i to kammers. Ved folketellingen i 1801 ser det ut til at alle de åtte arbeiderfamiliene var flyttet inn i tvestuer. Stua som senere ble flyttet til Elvsholmen er den eneste som er bevart i dag.

Brudd med byggeskikken – nærmerer beskrivelse

Bygningshistorisk markerer tvestuene et brudd med byggeskikken på husmannsplassene der stuebygningene på Hedmarken i hovedsak var av akershusisk type, så lenge husmannsvesenet eksisterte. Tvestuene er enkle og lite iøyenfallende bygninger med et visst regelmessig klassisistisk preg. I eksteriøret kan de forveksles med midtgangs- eller midtkammerbygninger.

Den første beskrivelsen av tvestuene under Åker er fra bygging av to stuer på Åkershagen i 1785. De er beskrevet etter en rekke notater i Barthold Henrik Todderuds dagbok av Ole Gjestvang og trykket i Stange historielags årbok for 2005. Begge bygningene hadde frostfri kjeller. De var oppført i tømmer med tredelt grunnplan med et forholdsvis smalt midtparti og to større siderom og loft. Begge bygningene var utstyrt med ovner, og taket var tekket med teglstein over flis. Bislag er ikke nevnt, så begge bygningene har antagelig hatt inngang direkte til stuerommet. På de tradisjonelle husmannsplassene var det fremdeles langt mellom ovner og kjellere på denne tiden. Teglstein på taket var heller ikke noe vanlig innslag på småårsbebyggelse

Leilighetene i den ene bygningen besto av to større rom og et kammers. Kammersene lå rygg mot rygg i midtdelen. Det var to piper plassert i romskillet mot midtdelen. Det fremre store rommet på hver side av midtdelen hadde kjøkkenpeis.

I den andre bygningen besto leilighetene av et stuerom i hele bygningens bredde og et mindre kjøkken i midtdelen. Det var bare en pipe, som mest sannsynlig var plassert i romskillet mellom de to kjøkkenene. I tilknytning til den var det murt opp en kjøkkenpeis på hver side.

I folketellingen for 1801 bodde det to familier i hvert stuehus i de gamle plassgrendene, Åkershavnen og Åkershagen, under Åker. Åkershavnen lå litt nordøst for Åker gård, mens Åkershagen lå på den andre siden av Åkersvika (nå i Stange kommune). Familiene hadde mindre jord til eget bruk og færre husdyr enn husmenn flest, og brukte mer av året til daglig arbeid på hovedbruket. Mellom 1865 og 1878 ble tvestuene i Åkershavnen byttet ut med en toetasjes bygning med fire leiligheter fordelt på to etasjer. Her var all dyrkingsjorda trukket inn under gården ved folketellingen for 1900.

Tvestuene på Åkershagen ble revet mellom 1960 og 1970. Stua på Elvsholmen er den eneste som fremdeles er bevart i tilnærmet opprinnelig skikkelse. Den er ikke beskrevet før i en branntakst fra 1878, men etter beskrivelsen i taksten var den av samme type som toromsstua nevnt ovenfor. Det er ikke noe som tyder på at Elvsholmen ble bebygget før mellom folketellingen i 1875 og branntaksten tre år senere. I følge SEFRAK-registeret skal den ha blitt flyttet fra Åker. Det mest sannsynlige er at den tidligere har stått i Åkershavnen der arbeiderboligene, som nevnt ovenfor, ble byttet ut med en firemannsbolig i 1870-årene, og at tvestua derfor kan dateres til perioden mellom 1780 og 1800.

Historisk kontekst

I europeisk sammenheng tilhører landarbeiderboliger som tvestuer og andre bygningstyper beregnet på flere familier det sosioøkonomiske systemet som ble utviklet på herreseter med store jordegods i løpet av 1700-tallet. Flere av disse kan karakteriseres som innovative med hensyn til å ta i bruk nye vekster, nye driftsmetoder, ny organisering av arbeidskraften – og nye boligtyper.

I Danmark ble de første arbeiderboligene oppført i Nyboder i København allerede fra 1631. Boligene var beregnet først og fremst på å gi menige sjøfolk i flåten og deres familier gode og sunne boliger. I hvor stor grad disse bygningstypene har dannet mønster også for danske landarbeiderboliger er ikke undersøkt i forbindelse med denne fredningssaken.

I Sverige har flerfamiliehus, også kalt «statarlängder», for landarbeidere hatt stor utbredelse i storgoddsområdene i Sverige fra midten av 1700-tallet. Beboerne i statarlängdene var gifte par som i regelen ikke disponerte noen jord til eget bruk. Det var en forutsetning at både kvinner og menn skulle ha sitt daglige arbeide og utkomme på godsene.

Gjennom 17- og 1800-tallet var den store majoriteten av landarbeidere i Norge husmenn. Allerede i 1730-årene hørte mer enn 50 % av befolkningen i Vang (nå Hamar kommune) til denne kategorien. Arbeidsplikten som fulgte med bruk av husmannsplassene kunne variere, men forutsetningen i bunnen var at husmannsfamilien delvis skulle kunne forsørge seg selv av det som kunne dyrkes og de husdyra som kunne føs på plassen.

Her i landet har flerfamiliehus for arbeidere først og fremst vært knyttet til brukssamfunn som jernverk og sagbruk. På Hedmarken er det kjent at det i tillegg til tvestuene under Åker gård ble bygget enkelte tvestuer bl.a på Storhamar gård og Atlungstad, men noe vanlig innslag i bygningsmiljøene har det ikke vært. Med unntak av Gunnar Jahns «Bygnings-skikken på den norske landsbygd», 1925, som gjengir to eksempler på «tomannsboliger for husmenn» fra Vestre Aker, er det i arbeidet med denne fredningssaken ikke funnet noen beskrivelser av beslektede hustyper for arbeidere bortsett fra det som finnes i lokalhistorisk litteratur på Hedmarken (se oversikt over kilder).

John Collett som overtok Ullevål gård i 1793 er regnet som den fremste representanten for det nye landbruket i Norge. Han har imidlertid hatt flere forløpere, mellom dem eierne av Åker gård.

På Åker ble det dyrket poteter og et mer enn alminnelig rikholdig utvalg av rotgrønnsaker, kålsorter og belgvekster fra 1751, i tillegg til at kornarealet ble betydelig utvidet. Senest fra 1770-årene til et par ti-år inn på 1800-tallet, ble det lagt stadig større vekt på tekstilproduksjon, spesielt av hamp og lin. Produksjonen var så omfattende at den må ha

gått langt utover husstandens eget behov. Dette ga ekstra sysselsetting og inntekt spesielt til konene i plassgrendene under gården. Arbeidet med innhøsting, bearbeiding av tekstilfiberne, spinning, veving og bleking foregikk i periodene mellom de store onnene. Spinning og mye av vevingen ble utført hjemme i plassgrendene. For vevingen gjelder dette spesielt etter at de nye arbeiderboligene ble tatt i bruk i løpet av 1780-årene. Det er en indikasjon på at de nye boligene bød på bedre arbeidsforhold enn de gamle, og at dette kanskje var en av hensiktene med å introdusere den nye bygningstypen.

Beskrivelse av anlegget på Elvsholmen

Første kjente beskrivelse av Elvsholmen

Bebyggelsen på Elvsholmen 1898. Utsnitt av foto tatt av Albert Steen, ©: Domkirkeodden

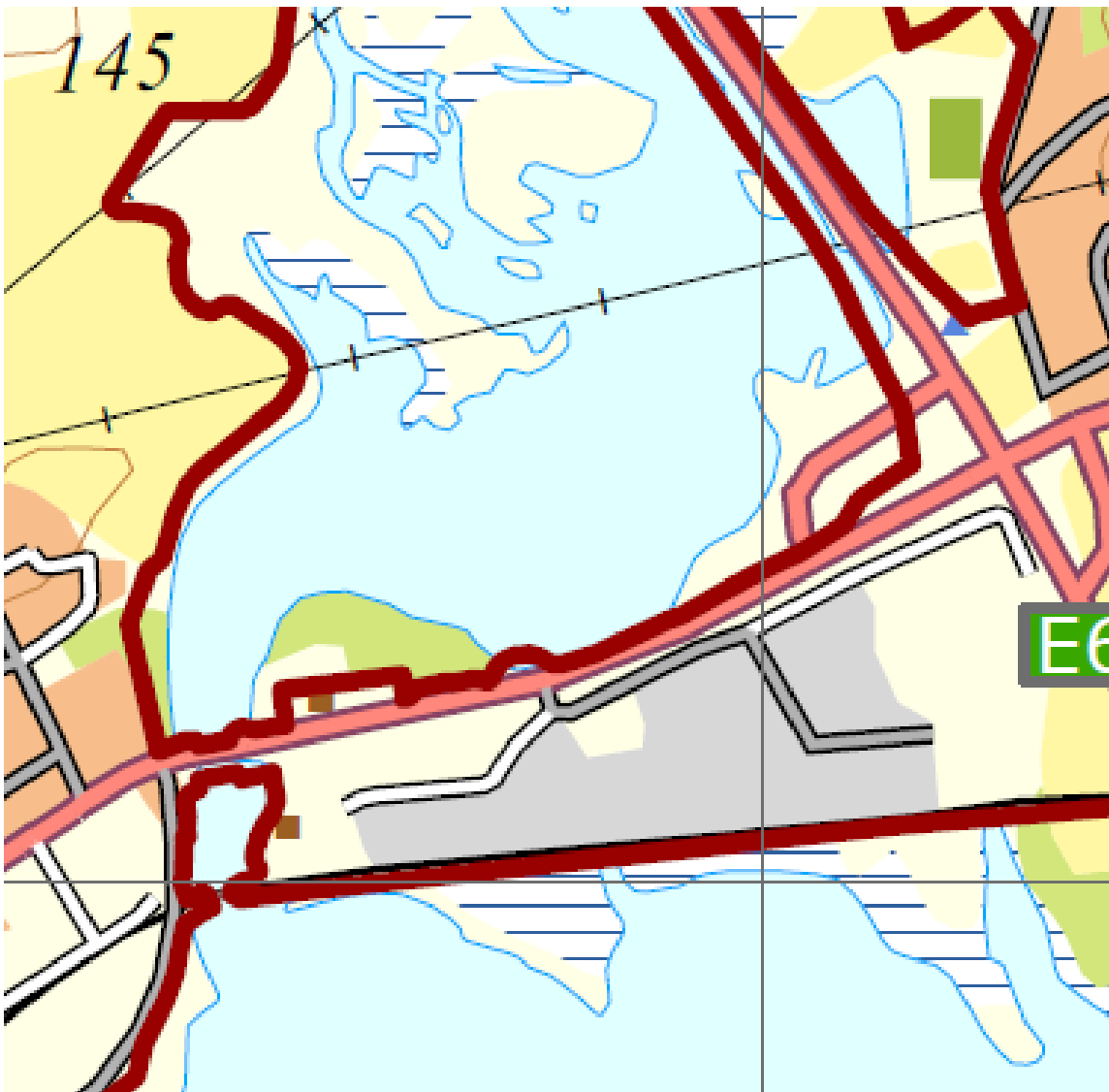
Bebyggelsen på Elvsholmen er første gang beskrevet i en branntakst fra 1878. Den må ha vært satt opp ganske kort tid før taksten ble foretatt, for i folketellingen fra 1801 til 1875 er det ikke nevnt folk her. Taksten omfatter stuebygningen et lite fjøs og en liten låve.

Grøntområdet – kml § 19

Tvestua på Elvsholmen ligger i et kulturminneområde med stor tidsdybde og viktig kulturhistorisk innhold.

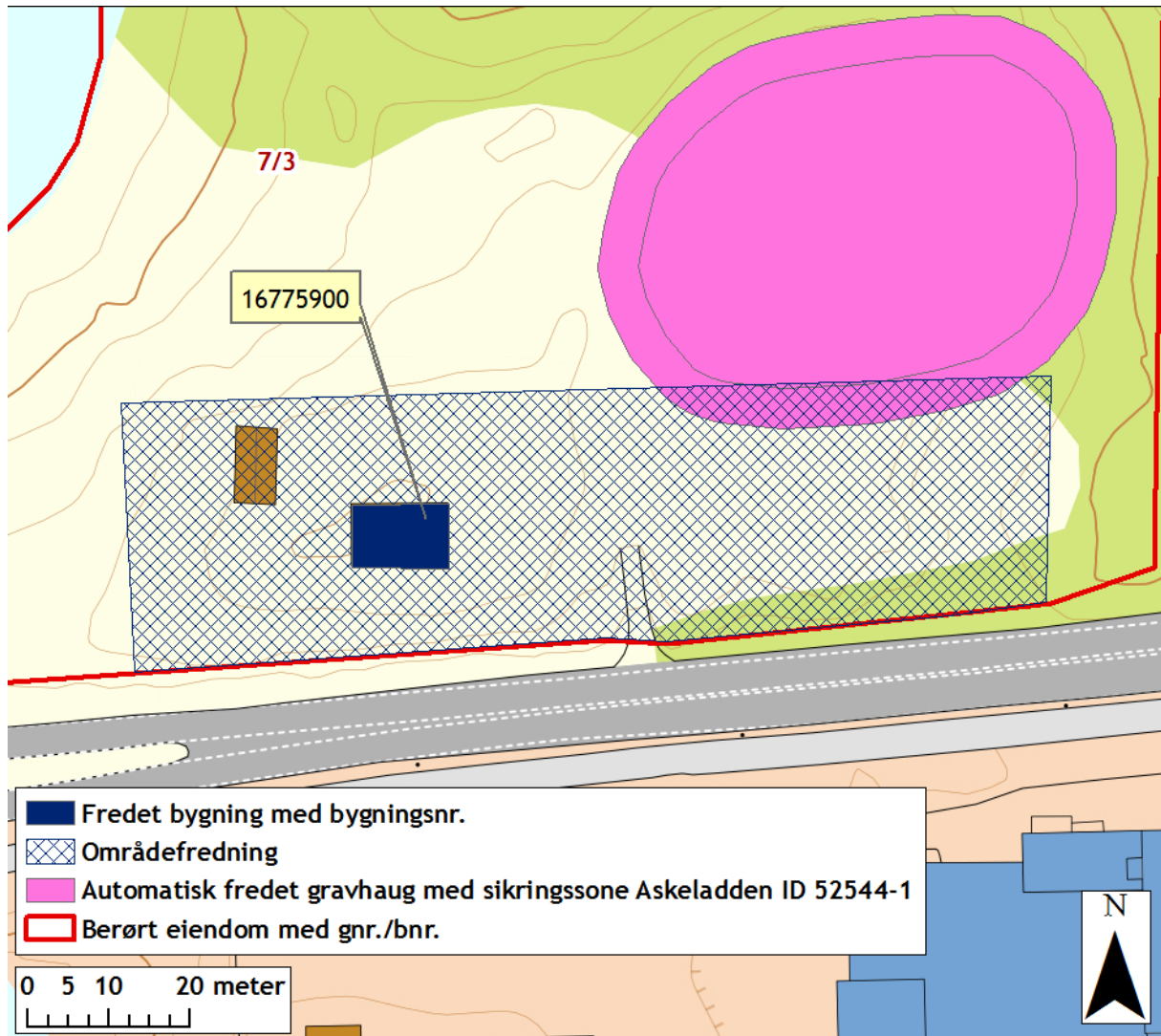
Historiske bidler viser at området rundt Tvestua var oppdyrket mark og en del hageplanter. I dag er området gressmark med noe vegetasjon i form av trær og et større område med lavtvoksende vegetasjon, sannsynligvis forvillede hageplanter, øst for Tvestua.

Området grenser opp mot en del av Åkersvika naturreservat. Åkersvika naturreservat ble opprettet ved kongelig resolusjon av 26. juli 1974. Formålet er å bevare et viktig våtmarksområde med tilhørende plantesamfunn, fugleliv og annet dyreliv som naturlig er knyttet til området, særlig med hensyn til områdets betydning som raste- og hekkeområde for våtmarksfugl. Området har Ramsar-status, dvs. at naturreservatet har internasjonal betydning som våtmarksområde, etter kriteriene som er satt opp i Ramsarkonvensjonen (The Convention on Wetlands) som Norge ratifiserte i 1971.

Kartutsnittet over viser grensene for Åkersvika naturreservat på Elvsholmen. Utsnittet er hentet fra KLDs kart datert januar 2016.

Tilgrensende fredningsområdet rundt tvestua, og delvis innenfor området fredet etter § 19 ligger en automatisk fredet gravhaug datert til jernalderen med Askeladden ID 52544-1.

Uthusene

Uthuset som står på Holmen i dag er ikke foreslått fredet etter § 15, men inngår i området som foreslås fredet etter § 19. Årsaken er at bygningen av i dag ble satt opp i 2001 etter en brann i 1999. Den består av materialer dels fra de opprinnelige bygningene, dels av annet gjenbrukstømmer. Etter Hedmark fylkeskommunes oppfatning forsvarer det sin plass som en del av bygningsmiljøet, men det er uten selvstendig fredningsverdi.

I den første branntaksten fra 1878 er uthusene beskrevet som et lite fjøs med en inntilsatt løe på sørsiden. Fjøset hadde båsrom for to kyr og to høytrev. Løa sto på stolper og var inndelt i tre rom. Begge takene var tekket med teglstein over flis. I 1895 var uthusene fornyet. Fjøset som nå var oppført i teglstein med høytrev i tømmer sto lengst mot sør med den inntilsatte låven på nordsiden. Fjøset var inndelt i to rom hvert av dem hadde to båser og en bing. I 1902 var det ene fjøsrommet ominnredet til verksted. Låven hadde tre rom, et rom til høy på hver side og et lite treskegolv i midten. I 1927 var teglsteinsfjøset fjernet og løa omtales som en vedskåle, en del av tømmerveggene var fjernet og erstattet med

bindingsverk. På et tidspunkt ble den søndre delen av skålen bygget om til grisehus med støpt innredning. Dette er ikke nevnet i noen av de tilgjengelige branntakstene.

Uthuset før ombyggingen i 2001 ©Antikvarisk restaurering

© antikvarisk restaurering

Gjenoppbygd uthus. Foto tatt 2012 ©Kari Lintoft Hedmark fylkeskommune

Stuebygningen

Branntakstene fra 1878 til 1927 omtaler tvestua som en tømmerbygning. Foto fra 1898 (se ovenfor) viser at bygningen var tømret til røstet. Gavlene var, som nå, oppført i enkelt reisverk, beslått med panel. I hver gavl var det satt inn et lite vindu. Taket var tekket med

teglstein over flis. Det er ikke nevnt adkomst til loftet. Bygningskroppen hadde en grunnflate på ca. 18 x 11 alen (ca. 11,3 x 6,9 m). Den var innredet med en stue på ca 23m² i hver ende av bygningen og to små kjøkken på ca 6.5 m², plassert rygg i rygg midt i bygningen, med felles pipe. Hver leilighet hadde adkomst til kjeller fra stuen. Det er nevnt fire dører, ytterdørene som førte inn til stuene og en dør fra hver av stuene til kjøkkenene. Det er nevnt i alt åtte vinduer. Historiske foto viser at det, som nå, var tre vinduer på sørveggen, ett på hver kortvegg, ett på nordveggen mellom inngangsdørene og ett i hver gavl. Vinduene har vært torams med tre ruter i hver ramme. Rutene er mindre og geriktene er bredere enn de som står i bygningen i dag. Bislag foran inngangsdørene er ikke nevnt.

Endringshistorikk

Foruten branntaksten fra 1878 er det bevart takster fra 1895, 1902, 1910, 1915, 1927 og 1955. I tillegg til branntakstene bygger endringshistorikken på historiske foto, SEFRAK-registrering 1991, brannsynsrapport fra 1999 og gjennomgang av bygningen med håndverkeren som var med på å sette bygningen i stand i 2001.

Branntakst 1927 – endringer i eksteriør og interiør

Før 1927 er den eneste endringen at det ble satt opp et lite bislag foran hver ytterdør. I 1927 er bislagene beskrevet som en åpen veranda, som ut fra det som er synlig på foto fra perioden, har dekket mesteparten av fasaden mot nord. Bygningen var rappet utvendig. Innvendig var alle rom var panelt og malt. De store stuerommene var delt i to og antall dører var følgelig økt til seks.

Stuebygningen fra sørvest 1930, utsnitt av foto datert 1930, fotograf Oscar L Berg, © Domkirkeodden.

Bildet ovenfor er datert 1930 og viser flere endringer i forhold til branntaksten tre år tidligere. Bygningen nå har to piper, og det er lagt inn elektrisitet. Det er satt inn dør til loftet i gavlene og de to små gavlvinduene er erstattet med fire, ett på hver side av dørene.

1955 – 1999

Branntaksten fra 1955 er meget kortfattet og bringer lite nytt. Bygningen er fremdeles beregnet på to familier med to kjøkken og fire andre rom og bislaget er nå omtalt som gang.

Foto fra SEFRAK-registrering 1991, eier Hedmark fylkeskommune

SEFRAK bildene viser hvordan svalen er ombygget til en lukket gang og at vinduene er skiftet ut med ett ramsvinduer med en hel rute.

I 1999 ble bygningen rammet av brann. Brannen startet ved den østre pipa i det gamle kjøkkenet. Det gikk mest utover dette rommet og taket, men hele bygningen ble så skadet av sot og røyk at den ble vurdert som totalskadd. Forsikringssummen ble etter avtale med Hamar kommune, som eier, og Hedmark fylkeskommune som kulturminneansvarlig, brukt til istandsetting og tilbakeføring. Istandsettingen omfattet også uthuset (se ovenfor).

Brannsynsrapport 1999

Beskrivelsen i brannsynet viser at bygningen i det store og hele var uendret utvendig, men at interiøret var modernisert. Vinduet i det nordre kjøkkenet var erstattet med en dør og fungerte som innergang. Kjøkkenet var flyttet til den nordvestre stuen. Der det var vanninntak med varmtvannstank og vaskemaskin i kjelleren. Himlingene var beslått med plater, trukket med strie og malt. Veggene hadde dels plater og dels panel. Hovedinntrykket var slik at takstmennene antok at bygningen var fra ca. 1920. Bygningen ble vurdert som totalskadet.

Bygningsbeskrivelse – nåsituasjon

Beskrivelsen dokumenterer bygningen slik den står i dag etter istandsetting av brannskadene i 1999. Bygningen har et overveiende klassisistisk preg, men detaljer som dørene og panelet i gavlene har sveitserstilkarakter. Ved istandsettingen ble det så langt råd var benyttet gjenbruksmaterialer. Største endring i eksteriøret er at bislaget ikke ble gjenoppført, og at

en sekundær dør i det nordre kjøkkenet ble fjernet og erstattet med et vindu, slik det opprinnelig hadde vært.

Valget av disse endringene er tatt på grunnlag av bygningsdeler og materialer som kom til syne da nyere innvendig kledning ble fjernet på grunn av brannskadene.

Eksteriør

Tvestua ligger på Elvsholmens høyeste punkt med møneretning øst – vest og med inngang fra nordsiden. Bygningskroppen og innerveggene som deler bygningen i tre deler består av tømmer.

Tvestua sett mot sørøst og nordvest, Foto: Svein Arne Rudi, oktober 2013

Takkonstruksjonen består av sperrer med langsgående lekter for festing av takflis. Over flistaket er det lagt sutaksplater. Over platene er det lagt lekter og sløyfer for feste av gammel enkeltkrum teglstein. Røste er kledd med låvepanel. På vestveggen er bordene spisset i nederkant, mot øst er panelet avsluttet med et enkelt vannbrett. Grunnmuren er av naturstein, påført et lag sementstøp innvendig og utvendig.

Nordfasaden 2015 ©Kari Lintoft Hedmark fylkeskommune

Bygningen har to midtstilte piper av teglstein, noe asymmetrisk plassert ved mønet. Veggene, med unntak av røstet er rappet, med bordkledde nov. Det er utvendig adkomst til loftet via en enkel labankdør, beslått med faspanel, i hver ende. Loftet får lys via to smale ettrams vinduer med to ruter, plassert på hver side av dørene. Grunnmuren har en potetluke på hver gavlvegg.

Leilighetene har hver sin ytterdør som fører inn til stuerommene. Dørene har fire smale, rektangulære fyllinger. De øverste og nederste er liggende. I midtfeltet er de stående. Første etasje har seks vinduer. De er av empiretype, torams, med tre ruter i hver ramme. Vinduene, som er gjenbruksdeler fra en bygning under riving på Sælid gård, erstattet ettrams vinduer uten sprosser da tvestua ble satt i stand etter brannen i 1999.

Eksempler på ytterdør, vinduer og dør til loftet. Foto: Kari Lintoft Hedmark fylkeskommune, juni 2015

Dokumentinformasjon

Utarbeidet av Hedmark fylkeskommune Dato: 12. oktober 2015

Kilder:

Utrykte kilder:

Branntakster 1874 – 1955, Gjensidige, Statsarkivet på Hamar

Kari Lintoft: Befolkningsutviklingen i Vang på Hedmarken 1665 – 1769

Hovedoppgave i historie UIO 1982

Svein Arne Rudi: Med rett til å bli bevart, en undersøkelse av tvestuer på husmannsplasser i Hamarregionen

Masteroppgave i kulturminneforvaltning, NTNU 2014

Trykte kilder:

Gunnar Jahn: Bygningsskikken på den norske landsbygd, 1925

Hedmark fylkeskommune i samarbeid med Arkitektbua as: Åkerprosjektet, Temaplan for kulturminnevern i Åker/Ridabuområdet, Hamar kommune, 1994

Bjørn Bækkelund: Husmannsplassen Elvsholmen (Disenhagen), Minner ifrå Vang 1997

Generalmajor Peder von Todderud sin annotiationsbog

Fra Aggergaard 1749 – 1772, transkribert av Ole Gjestvang, Stange historielag 1998

Fru Ulrickes dagbok 1772 – 1812, transkribert av Ole Gjestvang, Stange historielag 2002

Ole Gjestvang: Fra Aggers haugen til Åkershagan, Gammalt frå Stange og Romedal 2005